

Бердянський державний педагогічний університет

Факультет дошкільної, спеціальної та соціальної освіти
Кафедра соціальної роботи та інклюзивної освіти

Пояснювальна записка

до дипломного проекту (роботи)

магістр

(освітній ступінь)

на тему

**“СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ТА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ООП ЗАСОБАМИ
МУЗИКОТЕРАПІЇ”**

Виконала: здобувач вищої освіти другого
(магістерського) рівня вищої освіти
II курсу, групи М25СРз
Галузь знань 23 Соціальна робота
спеціальності 231 “Соціальна робота”
Освітньо-професійна програма:
«Соціальна педагогіка»

Анна ЩЕКУРИНА

Керівник: к.пед.н., доцент **Петровська К.В.**

Рецензент: д.пед.н., проф. **Гуренко О.І.**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ООП СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	9
1.1. Особливості та значення музикотерапії в роботі з дітьми	9
1.2. Методи впливу музикотерапії на соціальний розвиток та адаптацію дітей з ООП.....	15
Висновки до першого розділу	19
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНА РОБОТА З ПЕРЕВІРКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ	21
2.1. Дослідження рівня соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору.....	21
2.2. Експериментальна перевірка ефективності програми соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору засобами музикотерапії	33
Висновки до другого розділу	52
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	57
ДОДАТКИ	62

ВСТУП

Гуманістична тенденція формування суспільства нерозривно пов'язана з ідеєю “особистості, що розвивається в соціумі”. Вирішення цієї проблеми безпосередньо залежить від рівня освіти – найважливішого компонента людської культури. У сучасному світі, як зазначають фахівці, важливим є перенесення фокусу уваги на індивідуальність людини, вивчення її самобутності, розвиток її духовності та ставлення до навколишнього світу. Вимога гуманізації освіти, що висувається психологами та педагогами, робить акцент на велику увагу до розвитку музичних здібностей дитини, кращих її особистісних якостей. Адже дати знання, розвинути навички та вміння – не самоціль. Набагато важливіше – пробудити інтерес до пізнання.

Музичне мистецтво впливає на розвиток особистості дитини вже в дошкільному віці, сприяє накопиченню музичного тезаурусу у своєму творчому процесі. У дитини активізується творчий потенціал через залучення до музичного мистецтва, йде розвиток інтелектуального та чуттєвого, і чим раніше закладені ці компоненти, тим активнішим буде їхній на формування художніх цінностей світової культури.

Численні дослідження доводять, що діти дошкільного віку проявляють особливу любов до музичного мистецтва і можуть бути залучені у посильну для їх віку діяльність, метою якої є розвиток інтересу до музики, правильне сприйняття її змісту, структури, форми, пробудження потреби постійного спілкування з нею та бажання активно проявити себе в цій сфері [2].

Безперечно, музичний розвиток є важливою складовою фундаментального виховного процесу. Розвивати музичні здібності, виховувати емоційну “чуйність” дозволяють сучасні музичні технології, однією з яких є музикотерапія.

Актуальність зазначеної проблеми зумовлена також і тим, що сьогодні, в часи інтенсивних соціальних трансформацій, дітям (у тому числі з особливими освітніми потребами) життєво необхідно набути досвіду внутрішньої гармонізації та креативного підходу до розв'язання низки завдань. Згідно з Законом України “Про освіту” дитина з ООП – “це особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту” [17].

Будь-яка проблема в розвитку дитини заважає опанувати загальнолюдську культуру, адже лише на базі такого засвоєння, можуть бути сформовані вищі психічні функції людини, її свідомість та особистість. Ці проблеми можуть викликати складнощі у реалізації соціальних функцій, обмеження суспільних зв'язків, систем поведінки. Насправді це означає, що проблеми дитини заважають йому жити, спілкуватися, бути прийнятим іншими та самим собою.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що, на жаль, кількість дітей з проблемами в розвитку не зменшується. І кожен з них потребує індивідуального глибокого нестандартного підходу, підтримки та допомоги. На перший погляд здається, що є необхідність долати недоліки розвитку. Однак насправді важливіше бачити дитину і той потенціал, який закладений у ньому і на який спеціаліст повинен спиратися у своїй роботі. Іншими словами не виправляти недоліки, а розвивати здібності. При цьому потрібно пам'ятати, що дитина не просто суб'єкт, а й об'єкт своєї діяльності.

За останніми статистичними даними, кількість дітей з ООП в Україні щорічно має тенденцію до збільшення. Через це впровадження інклюзивної освіти сьогодні є актуальним і передбачає застосування інноваційних освітніх технологій, створення інклюзивного освітнього середовища. Інклюзивна освіта передбачає освіту кожній особистості, незважаючи на наявні ООП, надає можливість бути включеною у загальний освітній процес за місцем проживання

шляхом адаптації змісту освіти й умов навчання. Все це в подальшому дає змогу їй стати рівноправним членом суспільства [5].

Саме тому останнім часом все більший інтерес викликають нетрадиційні форми роботи, а також поєднання традиційних та нетрадиційних підходів у вихованні. Одним із нетрадиційних методів є музикотерапія [8]. Слід наголосити на беззаперечній актуальності і значущості музичної терапії для дітей з обмеженими можливостями, яка не тільки розвиває музичні здібності, формує естетичний смак, а й є життєво важливим компонентом впливу музики на організм дитини.

Музика, безперечно, може бути засобом заспокоєння та лікування, засобом боротьби з перевтомою, задати певний ритм перед початком роботи, налаштувати на глибокий відпочинок під час перерви. Музика може зміцнювати імунітет, покращувати обмін речовин і, доведено науково, призводить до зниження захворюваності [10]. Таку функцію музики прийнято називати “музикотерапія”. Фахівці-музикотерапевти практикують підхід до людини як до творчої особистості, котра з певних причин має обмеження, що викликані фізичними і психічними вадами. Музикування, що передбачає креативну діяльність дитини з особливими освітніми потребами (далі ООП), стимулює її бажання спілкуватися, розширювати міжособистісні стосунки. Це один із чудових способів “пом’якшити” стан ізольованості від соціуму і запевнити себе в приналежності до життя не тільки своєї соціальної чи вікової групи, а й суспільства в цілому.

Численні дослідження та експерименти підтверджують: деякі мелодії дійсно мають сильний терапевтичний ефект. Так, духовна релігійна музика відновлює душевну рівновагу, дарує почуття спокою. Корисним є також сприйняття музичних творів композиторів-класиків. Музикотерапія допомагає дітям засвоювати навчальний матеріал з музики та інших предметів, викликаючи у них щирий та живий інтерес до всього, що відбувається довкола [22].

Наукові розвідки, що присвячені проблемі соціального розвитку та адаптації дітей з ООП, підкреслюють важливість створення адекватних умов для формування й підготовки дітей до життя у суспільстві. Тож сучасні наукові дослідження і передовий досвід підтверджують припущення про те, що музична діяльність, спрямована на корекцію відхилень у розвитку дітей засобами музичного мистецтва. Вона в змозі компенсувати, поліпшити і сформувати втрачені дитиною функції.

Перші розробки щодо позитивного впливу музики на розвиток особистості дитини були здійснені наприкінці ХІХ ст. Так, К. Швабе виділив активну терапію, в межах якої використовують музичну імпровізацію, вокалотерапію і танцювальну терапію, а також рецептивну терапію, суттю якої є сприймання музики [23]. Ряд дослідників, таких як-от: С. Шабутін, С. Хміль, І. Шабутіна вважають, що музикотерапія впливає на рецептори шкіри людини; активізує функції нервової системи; зменшує больовий поріг; регулює виділення гормонів, що само по собі знижує стрес. Дослідниця Д. Алвін активно використовувала прийоми музичної терапії для роботи з дітьми із розладами аутичного спектра.

Питання застосування музичного мистецтва як корекційного засобу висвітлено у працях: Л. Закл, Л. Ватуріної, В. Медушевського, В. Шацької, А. Борисова, О. Боровика, Л. Орловської, Т. Вохмяніної, О. Гаврілушкіної, Г. Грибанової, І. Грошенкова, Ж. Демор, Г. Добровольської, О. Скжанової, О. Караванової, Г. Кехаушвілі, С. Горф, С. Корсакова, Л. Кузнецової, І. Левченко, Л. Мадель, С. Мастюкової, І. Догель, С. Машури, О. Медведєвої, С. Миронової та ін.

Роль музикотерапії у розвитку дітей з особливими потребами досліджували: Д. Шульженко, Л. Дробот, В. Тарасун, Т. Дегтяренко, К. Островська та ін. Ефективність використання музикотерапії в корекційно-розвивальній роботі з дітьми доведено в працях Л. Брусиловського, З. Матейнова, М. Гріньова.

До впровадження інновацій й провідних ідей музично-естетичного виховання (дітей) звертались: К. Орф – (спосіб “тілесної гри” (хлопання, плескання, цокання); спосіб елементарної інструментальної імпровізації); Д. Кабалевський – формування у дітей музичної культури через активне, зацікавлене музичне сприймання; Б. Барток – поєднання народних, фольклорних елементів та ритмічних пропорцій; Е. Жак-Далькроз – система “ритмопластичного виховання”; Й. Гердер – концепція поєднання музики, слова і жести; З. Кодай – організація процесу гармонійного виховання особистості через музику та ін.

Однак, незважаючи на достатню кількість наукових доробок означеної проблематики, аналіз джерельної бази наукових досліджень дозволив зробити висновок, що питання впливу музики на соціальний розвиток та адаптацію дітей з особливими освітніми потребами є мало вивченим. Організовані вченими спостереження показали, що сильний фізіологічний вплив на організм дитини справляють лише добре відомі мелодії, тому необхідний ретельний підхід при виборі музичного твору, що призвело до вибору теми магістерського дослідження **“Соціальний розвиток та адаптація дітей старшого дошкільного віку з ООП засобами музикотерапії”**.

Об’єкт дослідження – процес соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з ООП.

Предмет дослідження – програма соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору засобами музикотерапії.

Мета дослідження – розробити, теоретично обґрунтувати програму соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору засобами музикотерапії та експериментально перевірити її ефективність.

Відповідно до проблеми, об’єкта, предмета і мети дослідження вирішувалися такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми соціального розвитку та адаптації дітей з ООП старшого дошкільного віку як соціально-педагогічної проблеми.

2. Проаналізувати особливості та значення музикотерапії в роботі з дітьми та обґрунтувати методи впливу музикотерапії на соціальний розвиток та адаптацію дітей з ООП

3. Дослідити рівень соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору.

4. Експериментально перевірити ефективність програми соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору засобами музикотерапії.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс різноманітних **методів дослідження:**

– *теоретичні:* аналіз філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної, соціально-педагогічної літератури, синтез, систематизація, абстрагування з метою обґрунтування та уточнення базових понять дослідження, визначення методів впливу на соціальний розвиток та адаптацію дітей з ООП старшого дошкільного віку засобів музикотерапії;

– *емпіричні:* педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи) – для перевірки ефективності програми соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору засобами музикотерапії;

– *статистичні:* методи математичної статистики для опрацювання результатів експериментальної роботи.

Структура магістерської роботи: Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 74 сторінок, із них основного тексту – 56 сторінок.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі запропоновано шляхи розв'язання проблеми соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з особливими освітніми потребами засобами музикотерапії, що знайшло своє відображення у її теоретико-методичному обґрунтуванні та впровадженні програми соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору засобами музикотерапії. Результати теоретичного та експериментального дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених завдань, що є підставою для таких висновків:

1. Здійснено теоретико-методичний аналіз наукових праць, які дотичні до наукової проблеми. На підставі аналізу наукової літератури ми дійшли висновку, що з давнини знамениті філософи різних країн світу (Піфагор, Платон, Демокрит, Гіппократ) відзначали особливе значення музичного виховання у розумовому розвитку дітей. У працях відомих науковців, філософів, педагогів були закладені основи виховання, які сприяли б музичному та розумовому розвитку дітей. Також відомі педагоги (Я. Коменський, І. Песталоцці, М. Монтессорі, Ж. Руссо та ін.) вважали музику могутнім стимулятором думки, без якого практично неможливий повноцінний розумовий розвиток дитини. Саме завдяки цим педагогам, намітилася стала тенденція до вивчення музики, як виду мистецтва, яке здатне ефективно впливати не тільки на емоційну, а й на інтелектуальну сферу дітей.

Теоретичний аналіз дозволив акцентувати увагу на тому, що проблема пошуку ефективних шляхів впливу музики на виховання та розвиток дітей постійно перебувала в полі зору дослідників, музикантів, психологів та педагогів; більшість дослідників-педагогів, музикантів та психологів відзначають значну роль музики у розвитку розумових здібностей дітей.

2. На основі аналізу наукових досліджень було з'ясовано, що методика музичного виховання для дітей з особливими освітніми потребами є

педагогічною методикою, яка вивчає закономірності музичного виховання, навчання та розвитку дітей з проблемами у розвитку. Також вона розкриває шляхи та технологію корекції засобами музики різних відхилень у розвитку дітей із порушеннями зору, слуху, мовлення, затримкою психічного розвитку, розумової відсталістю, порушеннями опорно-рухового апарату.

3. На етапі констатації було виявлено рівень рівня соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору. Для цього було підібрано діагностичний матеріал: діагностика музичної діяльності (Г. Урунтаєва), діагностика рівня музичного та психомоторного розвитку (А. Буреніна), діагностика музичності (О. Ведрашко).

Аналіз отриманих результатів дає підстави стверджувати, що більшість дітей із порушенням зором мають середній рівень музичного розвитку, тобто діти здатні уважно слухати музичні твори, емоційно відгукуватися на них, розуміти їх зміст та давати їм естетичну оцінку. Нижчі результати показали діти в оцінці рівня їхнього психомоторного розвитку.

З'ясовано, що діти з порушенням зором мають середній рівень соціального розвитку та адаптації. Але в той же час деякі з них мають багатий музичний потенціал, який може бути розкритий як за допомогою спеціального корекційного навчання, так і за допомогою батьків дітей. Завдання педагогів, які працюють із такими дітьми, – побачити у дитині відповідні задатки, і, не втрачаючи сензитивного періоду, коригувати та розвивати їх у повній мірі.

З'ясовано, що пріоритетною у соціальному розвитку є емоційна сфера, яка, слід зазначити, розвинена в дітей із порушенням зором порівняно добре, доказом цього є результати обстеження.

4. Аналізуючи отримані в ході експерименту результати діагностики, констатовано необхідність розробки та апробації програми соціального розвитку та адаптації дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору засобами музикотерапії.

З метою аналізу ефективності розробленої програми, після її апробації, було проведено повторну діагностику. За допомогою діагностичних методик, які застосовувалися у первинному обстеженні, було виявлено рівень соціального розвитку дітей із порушенням зором.

Результати контрольного експерименту показали, що розроблена нами програма соціального розвитку дошкільнят засобами музикотерапії стала досить ефективною, т.як показники, які продемонстрували діти, зросли за всіма параметрами. Кількість дітей, яким належить високий рівень музичного та загального розвитку, збільшилась у середньому на 20%. Також по завершенню експериментальної роботи нами було відзначено позитивну динаміку у музичному розвитку (почуття музичного ритму, темпу та інших.), а також у розвитку психічних функцій загалом (пам'яті, уваги тощо).

Узагальнюючи результати магістерської роботи, ми дійшли висновку, що виконане дослідження в цілому реалізувало свою мету. Отже, методологія дослідження є правильною, завдання вирішено, мету досягнуто.

Перспективами для подальшої теоретичної та експериментальної розробки питань, пов'язаних з соціальним розвитком та вихованням дітей з обмеженими можливостями розвитку засобами музикотерапії ми вбачаємо у певній системі, з урахуванням вікового аспекту та послідовності залучення дітей до цілісного та диференційованого сприйняття музики. А також у розробці привабливих, цікавих для дітей з обмеженими можливостями розвитку умов, які спонукали б до подібних вправ. Правильно організоване музичне виховання, а саме систематичні заняття з використанням методів та прийомів музикотерапії можуть стати такими засобами активізації соціального розвитку дитини, які дозволять залучити дітей з обмеженими можливостями розвитку до активного сприйняття соціуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко О. О. Організація інклюзивної освіти в дошкільному навчальному закладі. Дитина з особливими потребами. 2016. № 2. С. 5-8
2. Асистент вчителя у закладі загальної середньої освіти з інклюзивною формою навчання: навчально-методичний посібник А.А. Колупаєвої. Харків: Ранок. 2019. 216 с.
3. Асистент учителя в інклюзивному класі: навч-метод. посіб. Дятленко Н. М. та ін., за заг. ред. М. Ф. Войцехівського. Київ: ТОВ Видавничий дім «Плеяди». 2015. 172 с.
4. Бабійчук Т. Організація освітнього процесу для дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. Методист. 2018. № 10. С. 28-35
5. Багінська І. В. Консультація для батьків «Вплив музики на інтелект дитини» [Електронний ресурс]. URL: <https://mlubashanska-gromada.gov.ua/news/15719923/>
6. Бондар В. Освіта дітей з особливими потребами: пошуки та перспективи [Електронний ресурс]. URL: refsmarket.com.ua/moreinfo.php?diplomID=20644.
7. Використання музикотерапії в умовах освітнього процесу закладів дошкільної освіти: навчально-методичний посібник для студентів спеціальності «Дошкільна освіта», методистів, вихователів закладів дошкільної освіти, музичних керівників та батьків дітей дошкільного віку. Чернігів: ФОП Баликіна О.В., 2020. 84 с.
8. Волкова К.С. Підготовка вчителів до роботи в інклюзивному закладі як шлях подолання перепон у навчанні особливих дітей. Дитина з особливими потребами. 2016. № 10. С. 4-8

9. Волошин О. Практичні аспекти розвитку інклюзивної освіти: методика складання індивідуальної програми розвитку для дитини з особливими освітніми потребами. Джерела. 2014. № 1-4. С. 30-34
10. Волошина О. Підготовка майбутніх учителів до навчально-виховної роботи в умовах інклюзивного середовища. Особлива дитина: навчання і виховання. 2017. № 1. С. 31-39
11. Гельбак А. М. Музикотерапія у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами: [навчально-методичний посібник]. Кропивницький: КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2019. 50 с.
12. Гудим І. Використання музичного матеріалу в процесі формування невербальних засобів спілкування у слабозорих дошкільників. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. № 10. С. 30–35.
13. Дивнич Л. Соціалізація дитини з особливими потребами: соціально-педагогічна діяльність як спосіб супроводження процесу соціалізації. Соціальний педагог. 2018. №12. С. 7-10.
14. Донець І. О. Розвиток рухових якостей дітей дошкільного віку інтеграційним комплексом рухів і музики в закладах дошкільної освіти: посіб. для студ. спец. «Дошкільна освіта» працівників закладів дошкільної освіти та батьків. Чернігів: ФОП Баликіна О.В., 2019. 158 с.
15. Драганчук В. М. Музична психологія і терапія: навч. посіб. для студ. спец. «Музичне мистецтво» [Електронний ресурс] // Східноєвр. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 2016. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/handle/123456789/9393>.
16. Завалко К. В., Фір С. В. Основи Орф-педагогіки: навчально-методичний посібник. Черкаси: Черкас. ЦНП, 2013. 162 с.
17. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

18. Закон України. Про дошкільну освіту від 28. 09. 2017р. Голос України.: [Електронний ресурс]. URL: https://ua.censor.net.ua/news/nov-zakonpro_osvitu.
19. Значення музики у всебічному розвитку дітей дошкільного віку: [Електронний ресурс]. URL: https://dnz11.edu.vn.ua/blog/muzichniy_kerivnik/wonderland/.
20. Іващенко Н. Інклюзія й дефектологія: сутність і характеристика: щодо питання інтеграції дітей з особливими потребами. Методист. 2017. № 10. С. 21-30
21. Інклюзивна освіта від А до Я: poradnik для педагогів і батьків. Укладачі Н. В. Заєркова, А. О. Трейтяк. Київ. 2016. 68 с.
22. Інклюзивне навчання: досвід упровадження. упоряд. А. Колупаєва. К.: Шкільний світ 2015. 200 с.
23. Квітка Н. Методичний посібник з музикотерапії для дітей дошкільного віку зі складними порушеннями психофізичного розвитку. Київ: ВВС, 2013. 82 с.
24. Колупаєва А. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: навчально-методичний посібник / А. Колупаєва, О.Таранченко. Харків: Ранок. 2019. 304 с.
25. Кошель А.П. Актуальні проблеми сучасної дошкільної освіти : навч. посіб. для студентів спеціальності «Дошкільна освіта», викладачів закладів вищої освіти, вихователів дітей дошкільного віку, батьків та зацікавлених небайдужих осіб. Чернігів: ФОП Баликіна О. В., 2020. 50 с.
26. Максименко Д. С. Різнокольорове дитинство: ігротерапія, казкотерапія, ізотерапія, музикотерапія. Практична психологія. К.: Центр учбової літератури, 2020. 192 с.
27. Малашевська І. А., Демидова К. С. Програма оздоровчо-освітньої роботи з дітьми старшого дошкільного віку «Веселкова музикотерапія». Тернопіль: Мандрівець. 2021. 44 с.

28. Нагорна О. Б. Особливості корекційно-виховної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами: навчально-методичний посібник. Рівне, 2016. 141 с.
29. Науменко С. І. Психологія музичної діяльності. Чернівці: Видавничий дім «Родовід», 2015. 408 с.
30. Організаційно-методичний супровід дитини з особливими освітніми потребами в умовах ДНЗ. Навчально-методичний посібник Компанець Н. М., Луценко І. В., Коваль Л. В. Київ: Видавнича група «Атопол». 2018. 100 с.
31. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів : навч-метод. посіб. за заг. ред. М. А. Порошенко та ін. К. 2018. 252 с.
32. Організація інклюзивних груп у ЗДО: методичні рекомендації. Соціальний педагог. 2019. № 8. С. 17-24
33. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: збірник наукових праць. Вип.5. за ред. В.В. Засенка, А.А. Колупаєвої. Кіровоград : Імекс-ЛТД. 2014. 264 с.
34. Побережна Г. І. Музика в дитячій душі. К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007. 80 с.
35. Призванська Р., Шульженко Д.. Музична терапія для дітей з аутизмом. Навчальний посібник за редакцією доктора психологічних наук, професора К. О. Островської. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 75 с.
36. Стадник Л. Дитина з особливим психічним розвитком. Процес соціалізації в інклюзивній групі. Соціальний педагог. 2018. № 5. С. 23-32
37. Степан Недериця, музичний терапевт, диригент // Музичний керівник. №5, 2011. С. 4-9.

38. Ткаченко І. Інноваційні технології в роботі асистента вихователя в групах компенсуючого типу. Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі : матеріали VI Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (24 листопада 2021 року, м. Суми). Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021.
39. Ткаченко І. С. Інноваційні технології в роботі асистента вихователя в групах компенсуючого типу. Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців : зб. наукових праць : вип. 9. Т.1. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021 С. 134-140.
40. Холодницька К. Інклюзивне навчання в дошкільних закладах : особливості впровадження. Соціальний педагог. 2018. № 3. С. 18-29
41. Шевців З. Основи інклюзивної педагогіки: підручник. Київ: ЦУЛ. 2017. 248 с.